

TEMAT: Jak państwa radzą sobie z różnorodnością wyznaniową? Francja i Grecja – dwa podejścia

OPRACOWAŁA: Honorata Michalak

CZAS TRWANIA: 2 x 45 minut (lub jedna lekcja po przeformułowaniu scenariusza)

POZIOM NAUCZANIA: rekomendowane dla szkół ponadpodstawowych

PRZEDMIOT: edukacja obywatelska

CELE LEKCJI:

Uczeń/Uczennica:

- zna cechy poszczególnych modeli państwo-religia/instytucja wyznaniowa;
- analizuje dane statystyczne oraz źródła narracyjne i prasowe;
- porównuje modele relacji państwo–religia/instytucja wyznaniowa w dwóch krajach na podstawie analizy źródeł;
- wskazuje przykłady działań państwa odpowiadających każdemu z tych modeli;
- formułuje argumenty popierające lub krytyczne wobec każdego z modeli;
- uczestniczy w debacie deliberatywnej, przedstawiając swoje stanowisko i reagując na argumenty innych;
- współpracuje w grupie nad wypracowaniem wspólnego rozwiązania problemu w duchu szacunku;
- rozumie, czemu służy i na czym polega konfrontowanie różnych perspektyw;
- rozwija umiejętność analizy przyczyn i skutków działań politycznych w kontekście społecznym;
- rozpoznaje i rozumienie zjawiska kontrowersyjne w życiu publicznym.

ŚRODKI DYDAKTYCZNE POTRZEBNE DO PRZEPROWADZENIA ZAJĘĆ:

- Załącznik nr 1. Źródło 1. Struktura Wyznaniowa Populacji Państw Europejskich W 2020
- Załącznik nr 2. Źródło 2 Zmiany W Strukturze Wyznaniowej Populacji Europejskiej W Latach 2010 - 2020*
- Załącznik nr 3. Źródło 3. Typy Państw Europejskich Według Relacji Państwo - Religia/Instytucja Wyznaniowa
- Załącznik nr 4. Teksty źródłowe 4., 5., 6., 7.
- Załącznik nr 5. Karty pracy dla Rund 1-5 debaty deliberatywnej
- Załącznik nr 6. Model odpowiedzi
- Załącznik nr 7. Ćwiczenia dodatkowe i bibliografia

ZWIĄZEK Z PODSTAWĄ PROGRAMOWĄ: Edukacja obywatelska -

Liceum/Technikum: Dział VI. Wymagania fakultatywne pkt 3. Na wybranym przykładzie analizuje przyczyny i konsekwencje etnicznego i religijnego zróżnicowania społeczeństw państw europejskich oraz ocenia różne modele polityki państwa względem różnorodności.

ZASTOSOWANA METODA: tzw. debata deliberatywna / dialog obywatelski

OPIS ZAJĘĆ

Zajęcia dotyczą relacji między państwem a religią/instytucjami wyznaniowymi w kontekście wielokulturowych społeczeństw. Punktem wyjścia będą dane statystyczne (źródła 1. i 2.) obrazujące zróżnicowanie wyznaniowe społeczeństw europejskich oraz zmiany zachodzące w latach 2010-2020. Następnie uczniowie zapoznają się z treścią źródła 3., które umożliwi im późniejsze sklasyfikowanie dwóch przykładowych

państw. Rozwinięcie tematu lekcji stanowi analiza dwóch przykładów – Francji i Grecji w kontekście doświadczeń młodzieży uczęszczającej do szkół francuskiej i greckiej. Uczniowie zapoznają się tekstami narracyjnymi i prasowymi (źródła 4., 5., 6., 7.) i wezmą udział w debacie deliberatywnej. Celem debaty będzie zrozumienie, jak wybór modelu wpływa na życie społeczne, edukację i relacje między grupami. Scenariusz zakłada, że nauczyciel może wybrać wszystkie zaplanowane rundy debaty lub tylko wybrane, w zależności od czasu i potrzeb młodzieży.

LEKCJA 1.

WSTĘP (4 min)

- Wprowadź uczniów i uczennice do tematu:
- Poinformuj uczniów, że dzisiejsza lekcja dotyczy relacji między państwem a religią w wielokulturowych społeczeństwach.
- Wyjaśnij, że zapoznacie się ze źródłami statystycznymi dotyczącymi różnorodności wyznaniowej społeczeństw europejskich oraz trendami w latach 2010-2020.
- Odnosząc się do różnych modeli relacji państwo-religia/instytucja wyznaniowa jako przykłady porównacie dwa kraje: Francję i Grecję – i ustalicie, jak funkcjonowanie tych modeli wpływa na doświadczenia ich francuskich i greckich rówieśników.
- Zapytaj uczniów, jakie znają święta, zwyczaje lub symbole religijne widoczne w przestrzeni publicznej w Polsce lub w innych krajach.
- Zapytaj, czy spotkali się z sytuacjami, gdy religia była powodem sporu lub przeciwnie – pomogła w integracji ludzi.

ZRÓŻNICOWANIE WYZNANIOWE SPOŁECZEŃSTW EUROPEJSKICH (praca ze źródłami 1. i 2.)

- Poproś uczniów o zapoznanie się z treścią ćwiczenia 1. oraz załącznika nr. 1 (źródło 1.). Następnie o rozwiązywanie ćwiczenia 1. (8 min)
- Wspólnie sprawdźcie poprawność udzielonych odpowiedzi. (4 min)
- Poproś uczniów o zapoznanie się z treścią ćwiczenia 2. oraz załącznika nr. 2 (źródło 2.). Następnie o rozwiązywanie ćwiczenia 2. (4 min)
- Wspólnie sprawdźcie poprawność udzielonych odpowiedzi. (4 min)
- Zapytaj uczniów, które spośród informacji stanowiły dla nich największe zaskoczenie i dlaczego. (5 min)

MODELE RELACJI PAŃSTWO - RELIGIA/INSTYTUCJA WYZNANIOWA (praca ze źródłem 3.)

- Poproś uczniów o zapoznanie się z treścią załącznika nr 3. (źródło 3.) oraz wyjaśnij ewentualne niejasności. (3 min)
- Zapytaj uczniów, do któregoś z modeli zakwalifikowaliby Polskę (tej informacji nie ma w tabeli) oraz o uzasadnienie. (2 min)

ŹRÓDŁA NARRACYJNE I PRASOWE

- Poproś uczniów o zapoznanie się z treścią załącznika 4. (źródła 4., 5., 6., 7.). Wyjaśnij ewentualne niejasności. Zapytaj o to, co stanowiło dla nich największe zaskoczenie. Poproś o uzasadnienie. (15 min)

- Wyjaśnij, że przeczytane teksty źródłowe będą stanowiły podstawę debaty deliberatywnej na kolejnej godzinie lekcyjnej.

LEKCJA 2.

INSTRUKCJA PRZEPROWADZENIA DEBATY DELIBERATYWNEJ

→ Definicja i cel

Debata deliberatywna to forma dyskusji, której celem jest zrozumienie różnych perspektyw i wspólne poszukiwanie najlepszego rozwiązania. W odróżnieniu od debaty oksfordzkiej:

- nie ma tu stałych drużyn „za” i „przeciw”,
- uczestnicy mogą zmieniać zdanie w trakcie rozmowy,
- celem nie jest „wygrana” czy pokonanie argumentów przeciwnika, lecz pogłębienie refleksji,
- ważny jest dialog, słuchanie i wzajemny szacunek, a nie rywalizacja retoryczna.

→ Kontekst lekcji

Debata jest kontynuacją pracy ze źródłami 1 i 2 (analiza danych statystycznych o strukturze wyznaniowej w Europie). Ma na celu pogłębienie rozumienia modeli relacji państwo–religia/instytucja wyznaniowa i ich konsekwencji dla życia codziennego uczniów, rodziców i nauczycieli w oparciu o źródła 4, 5, 6 i 7 (materiały narracyjne i prasowe).

Uwaga: Źródła 4–7 traktowane są jako materiał inspirujący, a nie jedyne możliwe punkty odniesienia.

→ Organizacja klasy

Debata jest dostosowana do klasy liczącej około 30 uczniów. Debata dzieli się na pięć rund. Każda runda liczy po 3 pytania wymagające odpowiedzi/zajęcia stanowisk. Do każdej rundy wyznacza się grupę 6 aktywnych uczestników. Troje reprezentuje model francuski (uczeń, rodzic, nauczyciel). Następnymi troje reprezentuje model grecki (uczeń, rodzic, nauczyciel).

- **Nauczyciel decyduje czy wykorzysta wszystkie 5 rund, czy wybierze np. 3 spośród proponowanych (zależnie od czasu i celów lekcji).**

→ Przygotowanie uczniów (10 min)

Uczniowie powinni wcześniej (podczas lekcji 1.) zapoznać się ze źródłami 4–7. Nauczyciel powinien wyjaśnić ewentualne niejasności. Powinien także odesłać uczniów do źródła 3., które wymienia cechy obu modeli relacji państwo–religia/instytucja wyznaniowa.

- Nauczyciel podkreśla, że:
 - w debacie należy wyrażać własne opinie,
 - warto prezentować różnorodne punkty widzenia – także te, z którymi uczeń się prywatnie nie zgadza.
- Model przykładowych odpowiedzi/stanowisk jest dostępny jako wsparcie. Jeśli nauczyciel oceni, że uczniowie mogą mieć trudności z formułowaniem wypowiedzi, można użyć fragmentów modelu jako inspiracji lub punktu wyjścia do własnych argumentów.
- Przypomnienie zasad:
 - Słuchamy bez przerywania.
 - Nie oceniamy osób, tylko pomysły.
 - Możemy zmienić zdanie w trakcie debaty.
- Nauczyciel określa liczbę rund.
- Nauczyciel ustala przynależność uczniów do poszczególnych rund i ról. Można posłużyć się metodą losowania: przygotować zestaw papierowych pasków ze skrótami: R1/Fu, R1/Fr, R1/Fn, R1/Gu, R1/Gr, R1/Gn oraz analogicznych pasków dla pozostałych rund.

R1/Fu	R1/Fr	R1/Fn	R1/Gu	R1/Gr	R1/Gn
R2/2Fu	R2/2Fr	R2/2Fn	R2/2Gu	R2/2Gr	R2/2Gn

R3/Fu	R3/Fr	R3/Fn	R3/Gu	R3/Gr	R3/Gn
R4/Fu	R4/Fr	R4/Fn	R4/Gu	R4/Gr	R4/Gn
R5/Fu	R5/Fr	R5/Fn	R5/Gu	R5/Gr	R5/Gn

→ **Przebieg debaty**

- Nauczyciel rozdaje grupom karty pracy dla każdej rundy. Uwaga: każdą kartę należy powielić dwukrotnie (dla grupy reprezentującej model francuski i dla grupy reprezentującej model grecki).
- Nauczyciel wyznacza czas na przygotowanie i zapisanie stanowisk: **(10 min)**
- Nauczyciel czyta numer i temat rundy oraz kolejne pytania. Przedstawiciele każdego z modeli państw zajmują stanowiska wobec tego samego pytania. **(6- 8 min dla obu grup wobec trzech pytań).**
- Moderator (nauczyciel lub wyznaczony uczeń) zachęca do reagowania na wypowiedzi drugiej strony. Uwaga: W niektórych rundach możliwa jest zamiana ról w połowie, aby uczestnicy spróbowali bronić innego stanowiska.

→ **Podsumowanie całej debaty (5 min)**

- Po zakończeniu wszystkich rund (lub wybranych) nauczyciel prowadzi rozmowę:
 - Jakie argumenty najbardziej Was przekonały?
 - Czy ktoś zmienił zdanie? Dlaczego?
 - Jakie wnioski można wyciągnąć dla naszej szkoły/społeczeństwa?
- Warto zebrać wnioski na tablicy lub w formie notatki wspólnej.

→ **Wskazówki dla nauczyciela**

- Zachęcaj do formułowania własnych przykładów z życia uczniów.
- Upewnij się, że uczniowie wzajemnie rozumieją swoje argumenty.
- Reaguj, jeśli dyskusja staje się ocenianiem osób zamiast pomysłów.
- Jeśli klasa ma trudności z rozpoczęciem, odwołaj się do modelowych odpowiedzi – mogą one pomóc „rozruszać” debatę.

ZAŁĄCZNIK 1. Źródło 1.

STRUKTURA WYZNANIOWA POPULACJI PAŃSTW EUROPEJSKICH W 2020

Kraj	Chrześcijaństwo	Muzułmanie	Niechrześciani	Hindusi	Buddyści	Inne religie	Żydzi	Łącznie
Europa	67,1%	6%	25,3%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Albania	17,8%	74,5%	7,7%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Austria	68,2%	8,3%	22,4%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Białoruś	85,1%	<1%	13,8%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Belgia	51,0%	6,8%	39,0%	<1%	<1%	2,6%	<1%	100,0%
Bośnia i Hercegowina	44,7%	53,6%	1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Bułgaria	79,5%	10,3%	10,0%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Wyspy Normandzkie ¹	85,2%	<1%	14,2%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Chorwacja	90,9%	1,4%	6,7%	<1%	<1%	1,1%	<1%	100,0%
Czechy	26,4%	<1%	72,8%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Dania	76,9%	4,2%	16,6%	<1%	<1%	1%	<1%	100,0%
Estonia	52,6%	<1%	43,6%	<1%	<1%	2,8%	<1%	100,0%
Finlandia	72,3%	1,6%	25,0%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Francja	46,5%	9,1%	42,6%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Gruzja	88,2%	10,5%	1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Niemcy	56,2%	6,5%	36,1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Grecja	89,5%	5,1%	4,7%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Węgry	72,4%	<1%	27,0%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Islandia	74,9%	1,2%	19,8%	<1%	1,3%	2,4%	<1%	100,0%
Irlandia	81,2%	1,7%	15,6%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Włochy	80,5%	4,4%	13,3%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%

¹ Wyspy Normandzkie nie są odrębnym krajem. Są one jednak często wymieniane osobno w międzynarodowych zbiorach danych, takich jak tabela Pew Research, ze względu na ich wyjątkowy status polityczny i administracyjny. Wyspy Normandzkie obejmują: Jersey, Guernsey i kilka mniejszych wysp (np. Sark, Alderney). Są one zależne od Korony Brytyjskiej, ale nie są częścią Zjednoczonego Królestwa. Nie są one niezależnymi krajami, ale też nie są zarządzane bezpośrednio przez brytyjski parlament. Mają własne rządy, parlamenty, systemy prawne oraz odrębne ustalenia dotyczące edukacji i religii. Wielka Brytania jest odpowiedzialna za ich obronę i reprezentację międzynarodową. Ich krajobraz religijny i systemy szkolne różnią się od kontynentalnej części Wielkiej Brytanii. Na przykład przynależność religijna na Wyspach Normandzkich jest często bardziej chrześcijańska i tradycyjna niż w dużej części sekularyzującej się Wielkiej Brytanii.

Kosowo	5,6%	94,3%	<1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Łotwa	77,3%	<1%	17,0%	<1%	<1%	4,7%	<1%	100,0%
Litwa	92,2%	<1%	7,1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Luksemburg	65,9%	1,8%	25,3%	<1%	<1%	5,7%	<1%	100,0%
Malta	88,6%	3,6%	5,2%	1,4%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Moldawia	99,5%	<1%	<1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Czarnogóra	76,0%	21,3%	1,1%	<1%	<1%	1,5%	<1%	100,0%
Niderlandy	35,1%	5,5%	54,1%	<1%	<1%	4,2%	<1%	100,0%
Macedonia Północna	64,7%	34,7%	<1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Norwegia	71,4%	4,1%	22,5%	<1%	<1%	1%	<1%	100,0%
Polska	91,2%	<1%	8,6%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Portugalia	85,1%	<1%	13,8%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Rumunia	98,5%	<1%	<1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Rosja	69,9%	8,2%	20,2%	<1%	<1%	1,2%	<1%	100,0%
Serbia	91,5%	4,4%	4%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Słowacja	73,7%	<1%	25,3%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Słowenia	65,4%	1,6%	32,3%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Hiszpania	69,5%	3,6%	26,4%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Szwecja	60,8%	8,1%	28,9%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Szwajcaria	61,6%	6,1%	30,8%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Ukraina	83,4%	<1%	15,1%	<1%	<1%	<1%	<1%	100,0%
Zjednoczone Królestwo	49,4%	6,4%	40,2%	1,7%	<1%	1,4%	<1%	100,0%

Źródło:

<https://www.pewresearch.org/religion/feature/religious-composition-by-country-2010-2020/> [dostęp: 20.07.2025] Hackett, Conrad, Marcin Stonawski, Yunping Tong, Stephanie Kramer, Anne Fengyan Shi, and Nick Zanetti. 2025. "Religious Composition by Country, 2010-2020." Pew Research Center. doi: [10.58094/5shf-2d69](https://doi.org/10.58094/5shf-2d69).

Ćwiczenie 1.

Zapoznaj się z danymi zamieszczonymi w tabeli (źródło) i rozstrzygnij, które spośród poniższych stwierdzeń są prawdziwe, a które fałszywe.

1. W Belgii więcej osób deklaruje brak przynależności religijnej niż chrześcijaństwo.
2. W Estonii ponad 40% populacji to osoby niezrzeszone religijnie.
3. We Francji zachodzi najmniejsza różnica pomiędzy odsetkami chrześcijan i niezrzeszonych.
4. Islandia ma większy udział wyznawców judaizmu niż buddyzmu.
5. Kosowo ma najwyższy udział muzułmanów w Europie.
6. Największą jednolitość wyznaniową wykazują Mołdawia i Rumunia.
7. Niderlandy są najbardziej zsekularyzowanym krajem Europy.
8. Odsetek muzułmanów w Austrii, Rosji i Szwecji jest niemal identyczny.
9. Zjednoczone Królestwo ma najniższy udział wyznawców hinduizmu w Europie.
10. Żadna europejska populacja nie ma ponad 1% udziału wyznawców judaizmu.

Model odpowiedzi:

Ćwiczenie 1.

1. W Belgii więcej osób deklaruje brak przynależności religijnej niż chrześcijaństwo.

Fałsz (39% vs 51%)

2. W Estonii ponad 40% populacji to osoby niezrzeszone religijnie.

Prawda (43,6%)

3. We Francji zachodzi najmniejsza różnica pomiędzy odsetkami chrześcijan i niezrzeszonych.

Prawda (46,5% vs 42,6%)

4. Islandia ma większy udział wyznawców judaizmu niż buddyzmu.

Fałsz (1,3% buddyści vs <1% Żydzi)

5. Kosowo ma najwyższy udział muzułmanów w Europie.

Prawda (94,3%)

6. Największą jednolitość wyznaniową wykazują Mołdawia i Rumunia.

Prawda (99,5% i 98,5% chrześcijanie)

7. Niderlandy są najbardziej zsekularyzowanym krajem Europy.

Fałsz (Czechy – 72,8% niezrzeszonych, Niderlandy – 54,1%)

8. Odsetek muzułmanów w Austrii, Rosji i Szwecji jest niemal identyczny.

Prawda (8,3% vs 8,2% vs 8,1%)

9. Zjednoczone Królestwo ma najniższy udział wyznawców hinduizmu w Europie.

Fałsz (1,7% - najwyższy w Europie)

10. Żadna europejska populacja nie ma ponad 1% udziału wyznawców judaizmu.

Prawda (we wszystkich krajach <1%)

ZAŁĄCZNIK 2. Źródło 2

ZMIANY W STRUKTURZE WYZNANIOWEJ POPULACJI EUROPEJSKIEJ W LATACH 2010 - 2020*

*Podane liczby mogą nie odzwierciedlać podanych różnic, co wynika z zaokrągleń

Grupa	Liczba Europejczyków w 2010	Liczba Europejczyków w 2020	Różnica wyrażona w %	Odsetek populacji europejskiej wyrażony w % w 2010	Odsetek populacji europejskiej wyrażony w % w 2020	Różnica wyrażona w pkt %
Chrześcijaństwo	553 630 000	505 140 000	-8,8%	74,6%	67,1%	-7,6 pkt %
Niezrzeszeni religijnie	138 740 000	190 320 000	+37,2%	18,7%	25,3%	+6,6 pkt %
Muzułmanie	39 280 000	45 510 000	+15,9%	5,3%	6,0%	+0,7 pkt %
Wyznawcy innych religii	5 000 000	6 020 000	+20,5%	0,7%	0,8%	+0,1 pkt %
Buddyści	2 010 000	2 540 000	+26,2%	0,3%	0,3%	0,0 pkt %
Hinduiści	1 650 000	2 150 000	+30,3%	0,2%	0,3%	+0,1 pkt %
Żydzi (wyznawcy judaizmu)	1 390 000	1 280 000	-8,0%	0,2%	0,2%	0,0 pkt %

Źródło: <https://www.pewresearch.org/religion/2025/06/09/religion-in-europe/> [dostęp: 20.07.2025]

Hackett, Conrad, Marcin Stonawski, Yunping Tong, Stephanie Kramer, Anne Shi and Dalia Fahmy. 2025. "How the Global Religious Landscape Changed From 2010 to 2020." Pew Research Center. doi: 10.58094/fj71-ny11.

Ćwiczenie 2.

Zapoznaj się z danymi zamieszczonymi w tabeli (źródło) i odpowiedz na pytania dotyczące trendów zachodzących w strukturze wyznaniowej populacji europejskiej.

1. Która, z grup wymienionych w tabeli, odnotowała największy procentowy spadek liczby wyznawców w Europie w latach 2010–2020?
2. Która, z grup wymienionych w tabeli, zanotowała największy wzrost (w ujęciu procentowym)?
3. Które dwie grupy nie zmieniły swojego udziału procentowego w populacji Europy w badanym okresie?
4. Jakie procesy społeczne mogły przyczynić się do tak znacznego wzrostu liczby osób niezrzeszonych religijnie w ciągu jednej dekady?
5. Dlaczego spadek odsetka chrześcijan w populacji europejskiej ma większe znaczenie niż wzrosty w mniejszych grupach wyznaniowych?
6. Mimo wzrostu liczby wyznawców, udział procentowy buddyzmu nie zmienił się – co to może oznaczać w kontekście ogólnego wzrostu liczby mieszkańców Europy?

Model odpowiedzi:

1. Chrześcijanie – spadek o 8,8% liczby wyznawców.
2. Niezrzeszeni religijnie – wzrost o +37,2%.
3. Buddyści i Żydzi – ich udział procentowy się nie zmienił (0,0 pkt %).
4. Możliwe przyczyny:
 - Sekularyzacja społeczeństw zachodnich
 - Osłabienie roli Kościołów w życiu publicznym;
 - Zmiana pokoleniowa – młodsze pokolenia częściej deklarują brak przynależności religijnej;
 - Zmiany światopoglądowe.
5. Ponieważ chrześcijanie stanowią największą grupę wyznaniową w populacji europejskiej. Nawet niewielki procentowy spadek oznacza ogromne liczby (ponad 48 milionów osób mniej).
6. Ogólna liczba ludności Europy wzrosła – więc nawet jeśli buddyści zwiększyli się liczbowo, ich udział procentowy nie wzrósł, ponieważ nastąpił wzrost całej populacji.

ZAŁĄCZNIK 3. Źródło 3.

TYPY PAŃSTW EUROPEJSKICH WEDŁUG RELACJI PAŃSTWO - RELIGIA/INSTYTUCJA WYZNANIOWA

TYP PAŃSTWA	CECHY	PRZYKŁAD
Radykalnie świeckie	- Całkowity rozdział religii/instytucji wyznaniowej od państwa; - W państwowych instytucjach publicznych nie ma symboli religijnych; - W szkołach nie ma lekcji religii; - Religia jest traktowana wyłącznie jako obszar życia prywatnego; - Konstytucja wymusza neutralność państwa wobec religii; - Państwo nie finansuje organizacji wyznaniowych.	Francja
Świeckie liberalne	- Państwo uznaje wolność wyznania; - Państwo dąży do neutralności wyznaniowej; - Państwo może współpracować z instytucjami wyznaniowymi, np. z Kościołem; - religia może być obecna w przestrzeni publicznej (np. symbole religijne lub lekcje religii w szkołach); - Konstytucyjnie państwo nie jest religijne; - Religia nie dominuje nad prawem	Niemcy, Włochy
Z religią państwową	- Państwo ma oficjalną religię, która jest uprzywilejowana (ma szczególny status); - Odniesienia do religii są obecne w symbolice narodowej; - Państwo wspiera uprzywilejowaną religię (np. finansowo); - Władza świecka nadal istnieje i niekoniecznie podlega duchowieństwu; - Inne religie są tolerowane, ale mają niższy status; - Prawo państwowe może, ale nie musi być religijne; - w UK anglikanizm jest religią państwową, monarcha jest głową kościoła anglikańskiego; - w Grecji prawosławie jest religią państwową, co wyrażono w konstytucji - w Danii i Norwegii luteranizm jest religią państwową, ale system prawny jest świecki.	Anglia, Grecja, Dania, Norwegia
Wyznaniowe	- Religia wpływa na prawo i rządy; - Państwo opiera swoje prawo, instytucje i moralność na religii dominującej; - Władzę sprawują religijni politycy (świeccy) i/lub duchowni; - Istnieje wolność wyznania, ale jest ograniczona; - Inne religie są tolerowane lub mogą być prześladowane; - Nie występuje rozdział państwa i religii, ale występują świeckie instytucje;	Watykan (katolickie państwo wyznaniowe)* *Watykan bywa kwalifikowany jako państwo wyznaniowe i jednocześnie teokracja z racji rządów papieża (duchownego) dzierżącego bezpośrednio lub

		pośrednio władzę ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. (poza Europą: Arabia Saudyjska)
Teokratyczne* *Teokracja bywa kwalifikowana jako szczególny przypadek państwa wyznaniowego.	- Władzę sprawują duchowni lub osoby uznawane za przedstawicieli boga; - Prawo państwowe jest wywiedzione z religii (np. szariat - prawo koraniczne); - Inne religie są marginalizowane, prześladowane, zakazane; - Brak rozdziału instytucji wyznaniowej od państwa – religia rządzi prawem, edukacją, sądownictwem;	nie występuje w Europie (poza Europą: Iran pod rządami ajatollaha, Afganistan pod rządami Talibów)

ZAŁĄCZNIK 4. - obejmuje źródła 4., 5., 6., 7.

Fikcyjne listy nie odzwierciedlają opinii nauczycieli czy autorów zadań. Służą jako materiał inspirujący do debaty, prezentują przykładowe stanowiska. Listy francuskich i greckich rówieśników mogłyby wyrażać zupełnie inne opinie w tej samej kwestii.

Źródło 4.

Wiadomość od Élie Moreau (Paryż, Francja)

Coucou² Nikoleta!

Na wstępie: TAK, zjadłem dziś trzy pain au chocolat³ i NIE, nadal nie czuję wyrzutów sumienia. Ale przejdźmy do rzeczy - pytałaś o szkołę.

Szkoła zaczęła się jak zawsze: szaro, tłoczno i z milionem reguł, które zmieniają się szybciej niż zdążysz je ogarnąć. Wczoraj była dziwna sytuacja – dziewczyna z naszej klasy, Yasmine, została wyproszona z lekcji, bo odmówiła zdjęcia hidżabu.⁴ Nauczycielka powołała się na *neutralność szkoły* i że w budynku *nie można nosić żadnych religijnych symboli*. Ale serio? To była tylko chusta. Yasmine wyszła z płaczem. Były już podobne sytuacje. Niby wszyscy jesteśmy „równi”, ale coś tu chyba nie gra.

Wiesz, u nas w szkołach bywa trochę ponuro – zero świąt, żadnych dekoracji nawet na Boże Narodzenie (choć w stołowie w grudniu dają indyka i kompot – czysty przypadek, wiadomo). Może nawet Ci zazdroścę, że macie trochę tej świątecznej celebry. Serio, nawet ateści lubią atmosferę - świąteczną czy sezonową (różne nazwy, ale chodzi o to samo).

No i ojciec znowu wrócił zły – pracuje w ratuszu, i ostatnio musieli odwołać udział w jakiejś lokalnej paradzie, bo *nie wypada, by urzędnik publiczny brał udział w takich obchodach*. Jego szef gadał o *laïcité*⁵ i *przestrzeganiu neutralności*. Ale tata twierdzi, że *w rzeczywistości to już jest strach przed religią, a nie neutralność*. Jakies dwa lata temu mój brat Maxime zabrał do szkoły różaniec od naszej babci. Po lekcji został zaproszony na pogadankę z pedagogiem. Serio, w wieku 10 lat. Z przekory to zrobił, a nie z jakiś *przyczyn światopoglądowych*.

² *Coucou* - to francuskie wyrażenie używane głównie jako nieformalne powitanie, podobne do *hi* lub *hey* w języku angielskim.

³ *Pain au chocolat* - francuskie ciastko z czekoladą.

⁴ Hidżab - to chusta noszona przez wiele muzułmanek, często jako symbol skromności i praktyk religijnych. Jest to fizyczna manifestacja islamskiej koncepcji hidżabu, która obejmuje skromność zarówno w ubiorze, jak i zachowaniu. Termin ten jest najczęściej stosowany w odniesieniu do nakrycia głowy (chusty). We Francji hidżab jest zakazany w szkołach i urzędach publicznych, a pełne zakrywanie twarzy, takie jak burki czy nikaby, jest zakazane we wszystkich miejscach publicznych.

⁵ *Laïcité* - "świeckość", "sekularyzm" jest konstytucyjną zasadą sekularyzmu we Francji. Artykuł 1 francuskiej konstytucji określa rozdział społeczeństwa obywatelskiego od społeczeństwa religijnego. Zgodnie z nim religia nie powinna wpływać na kształtowanie polityki państwa. Jest również mowa o nieuznawaniu jakiejkolwiek religii za państwową. Zakazuje również angażowania się władzy w sprawy religijne, a zwłaszcza zakazuje wpływania władzy na samookreślenie się obywateli w sprawach religii. Obejmuje także zasadę wolności wyznania.

PS: Pamiętam, jak w Oksfordzie zaczęłaś rozmawiać z kimś z Niemiec o tym, że religia jest dla Ciebie ważna. Serio mnie zaskoczyłaś bo we Francji takie rozmowy z nowymi znajomymi to coś bardzo rzadkiego. Ludzie zwykle tak nie rozmawiają.

Czekam na ciąg dalszy. I napisz, jak jest z religią w szkole. Naprawdę macie obowiązkowe lekcje?

À plus !⁶ – Élie

Źródło 5.

Wiadomość od Nikoleta Papadopoulou (Ateny, Grecja)

Γεια σου⁷ Élie!

No to jesteśmy po wakacjach – już czuję, że mój angielski zaczyna rdzewieć. W Oksfordzie wszystko wydawało mi się bardziej... zbalansowane. Ale trzeba wracać do rzeczywistości :(

W szkole rano zaczęliśmy od porannej modlitwy. W niektórych szkołach modlitwa jest też nadawana przez głośniki (tak, codziennie, serio). Tak, jak pisałeś - lekcje religii są obowiązkowe. W zeszłym roku chłopak z naszej grupy chciał się wypisać, ale długo to trwało. Nie mam nic do naszej religii. Lubię Boże Narodzenie, kolędowanie, dekoracje. Christmas Factory w dzielnicy Gazi jest super (coś w rodzaju niemieckiego jarmarku tylko po grecku). Nasz Θρησκευτικός⁸ zachowuje się jak duchowny. Powtarza, że *ateizm to droga do utraty wartości*. Kiedyś opowiadał o artykule, w którym opisano angielską szkołę, gdzie obchodzono *święto światła* zamiast Bożego Narodzenia. W ogóle nie rozumiał, z czego taki pomysł mógł się brać.

Tak jest nie tylko w szkole. Kiedy moja mama była urzędniczką, ktoś zarzucił jej, że jest przeciwniczką cerkwi bo zaproponowała, żeby życzenia świąteczne wysłane w imieniu urzędu były bardziej neutralne bo przecież nie wszyscy są wierzący.

Myślę, że u nas religia nie jest tylko częścią kultury – *jest częścią naszej tożsamości*, jak wielu twierdzi. I dlatego, w niektórych przypadkach, po prostu nie masz wyboru. Widziałam artykuł w *Kathimerini*⁹, że tylko 4% uczniów rezygnuje z religii w szkole, mimo że teoretycznie można. Ale to wymaga tylu podpisów, jakbyś chciał zmienić obywatelstwo. Do tego niektórzy patrzą na ciebie dziwnie.

A u ciebie jak wyciągniesz krzyżyk spod bluzy, to uruchamia się laicka inkwizycja. Myślę, że mimo życia w różnych krajach podlegamy różnym formom podobnej presji.

Napisz więcej o chustach. W ramach tzw. *neutralności* robią coś tak opresyjnego. *Przymus w imię neutralności* brzmi jak temat do debaty.

⁶ À plus! - skrót od *à plus tard*, czyli „na razie / do zobaczenia później”.

⁷ Γεια σου - wyrażenie „Gia sou” w języku greckim oznacza „cześć”.

⁸ Θρησκευτικός - nauczyciel religii, zwykle osoba świecka z wykształceniem teologicznym.

⁹ *Kathimerini* - *Kathimerini* jest znaną grecką gazetą. Jest to dziennik wydawany w Atenach, zarówno w języku greckim i angielskim.

XOXO¹⁰ (odrdzewiam mój angielski ;)

Nikoleta

Źródło 6.

Maria Katsounaki, *Parady szkolne i lekcje religii* [w:] *Kathimerini* (2 listopada 2019)

Parady szkolne¹¹ i lekcje religii to dwie najbardziej drażliwe kwestie w greckiej debacie edukacyjnej [...] Jedna osoba wyrazi frustrację z powodu parad, mówiąc, że są śmieszne i wymuszone, podczas gdy inna stwierdzi, że budzą dumę i emocje. Jak powinno się uczyć dzieci o religii w szkole? Co by się stało, gdyby lekcje religii stały się całkowicie nieobowiązkowe? Co stałoby się w greckich szkołach, gdyby liczba uczniów nie będących wyznawcami prawosławia znacznie wzrosła?

Europejski Trybunał Praw Człowieka potępił w tym tygodniu Grecję po tym, jak rodzice dwóch uczennic z wysp Milos i Sifnos złożyli pozew, twierdząc, że aby ich córki nie musiały uczęszczać na lekcje religii, musiałyby dostarczyć władzom szkolnym uroczyste oświadczenia, w których deklarują, że nie są prawosławnymi chrześcijanami. Sędziowie orzekli, że władze nie mają prawa zobowiązywać obywateli do ujawniania swoich przekonań religijnych lub ich braku.

Źródło:

https://www.ekathimerini.com/opinion/246055/school-parades-and-religion-classes/?utm_source=chatgpt.com [dostęp: 20.07.2025] Tłumaczenie własne

Źródło 7.

Samuel Petrequin, Alex Turnbull, *Zakaz noszenia chust w koszykówce powoduje, że zawodniczki we Francji schodzą z boiska. Nowa ustawa może uczynić go obowiązującym*, [w:] The Associated Press (zaktualizowany 26 maja 2025)

Salimata Sylla miała poprowadzić swoją drużynę na boisko do koszykówki, tak jak robiła to wiele razy wcześniej. [...] Chwilę przed rozpoczęciem meczu poinformowano ją jednak, że nie może zagrać. Powód? Jej chusta na głowie. [...] [Ponad dwa lata później Sylla [...] jest jedną z tysięcy młodych muzułmanek we Francji, które zostały odsunięte od sportu wyczynowego z powodu zakazu noszenia

¹⁰ XOXO - odpowiednik *Hugs and kisses* zwrotu stosowanego na końcu wiadomości.

¹¹ Parady szkolne - Parady szkolne to uroczyste, zorganizowane przemarsze uczniów greckich szkół podstawowych i średnich, odbywające się dwa razy w roku w ramach obchodów świąt narodowych. Mają one charakter państwowo-patriotyczny i są oficjalnym elementem edukacji obywatelskiej w Grecji. Przypadają 25 marca (Święto Niepodległości) i 28 października (Święto Ochi). Parada 25 marca zbiega się z prawosławnym świętem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny – co nadaje jej jednocześnie charakter religijny i narodowy. W ten sposób tożsamość religijna (prawosławie) i tożsamość narodowa są ze sobą silnie powiązane i wspólnie celebrowane. Uczniowie maszerują w ustalonych formacjach, ubrani w mundurki szkolne. Reprezentanci klas niosą grecką flagę. Obecni są nauczyciele, lokalne władze i często duchowni. Niektóre osoby i środowiska krytykują parady szkolne z kilku powodów. Po pierwsze, udział uczniów jest często obowiązkowy, niezależnie od ich przekonań religijnych czy poglądów politycznych. Po drugie, krytycy zarzucają paradom promowanie dyscypliny wojskowej i bezrefleksyjnego patriotyzmu. Po trzecie, uczniowie o innym pochodzeniu kulturowym, religijnym lub światopoglądzie mogą czuć się wykluczeni. Po czwarte, następuje zatarcie granic między państwem a religią. Szczególnie jest to widoczne w przypadku 25 marca, gdzie narodowe i religijne symbole łączą się w jedno oficjalne święto.

strojów i innych ubrań o znaczeniu religijnym lub politycznym. Krytycy twierdzą, że zasady te są nieproporcjonalnie wymierzone w muzułmańskie sportswomenki noszące hidżaby. [...]

[Aktualnie przygotowywany jest projekt ustawy], który zakazywałby noszenia chust we wszystkich zawodach sportowych [...]¹² "Wiemy, że sport jest narzędziem emancypacji, szczególnie dla dziewcząt" - powiedział Sylla [w rozmowie z] The Associated Press. "Więc co tak naprawdę próbują nam powiedzieć? Myślę, że jesteśmy uciskane, ponieważ nosimy chusty? Ale ostatecznie uciskają nas również ponieważ wykluczyli nas z boisk do koszykówki. Zdecydowałyśmy się być muzułmankami. W żadnym wypadku nie powinniście nam mówić, co powinniśmy, a czego nie powinniśmy nosić".[...]

Nicolas Cadène, były sekretarz generalny nieistniejącego już Obserwatorium Laickości [...] twierdzi [...] "Państwo, ponieważ jest świeckie, nie ma prawa oceniać symboli religijnych. To nie jest jego sprawa. Państwo nie zajmuje się symbolami religijnymi - zakazuje ich tylko tym, którzy reprezentują administrację publiczną. Ta [planowana] ustawa ma na celu wykluczenie wszystkich tych młodych kobiet". [...] "Jeśli ustawa zostanie przyjęta, Francja będzie jedyną demokracją na świecie, która zakazuje wszelkich religijnych nakryć głowy lub [religijnych] akcesoriów w sporcie" [...].

Źródło:

<https://apnews.com/article/france-sport-banning-headscarves-3ec791aafa99784f1b88b389ccc3ebdd> [dostęp: 20.07.2025] Tłumaczenie własne

Uwaga!

Po przeczytaniu obu tekstów przez uczniów należy upewnić się, że ich treść jest zrozumiała i wyjaśnić ewentualne niejasności.

Ćwiczenie 3.

Po zapoznaniu się z treścią obu tekstów, pracując w grupach, przygotujcie odpowiedzi na zadane pytania.

Praca w 4 grupach (po 4 pytania na grupę) lub w 5 grupach (po 3 pytania na grupę).

Podział na 4 lub 5 rund

1. Jakie różnice widać w podejściu do religii w szkołach francuskich i greckich na podstawie obu tekstów?

¹² Do tej pory zakaz noszenia hidżabu regulowały przepisy poszczególnych federacji sportowych.

2. Jakie konsekwencje dla uczniów może mieć radykalna świeckość szkoły (jak we Francji)?
3. A jakie skutki może mieć silna obecność religii w szkole (jak w Grecji)?
4. Czy Twoim zdaniem poranna modlitwa w szkole to wyraz tradycji, czy ograniczenie wolności?
5. Jak oceniasz sytuację Yasmine – czy zakaz noszenia hidżabu w szkole to wyraz neutralności czy dyskryminacja?
6. Nikoleta wspomina o nauczycielu religii, który mówi, że ateizm to „droga do utraty wartości”. Czy nauczyciele powinni wyrażać własne poglądy religijne w klasie?
7. Ten sam nauczyciel nie rozumie powodów obchodzenia „święta światła” w jednej z brytyjskich szkół. Z czego, Twoim zdaniem, wynika pomysł obchodzenia takiego święta?
8. Czy w szkole powinno być miejsce na religijne święta i/lub symbole – np. choinki, kolędy, jarmarki – nawet jeśli uczniowie mają różne wyznania lub są niewierzący?
9. Jakie problemy mają rodzice Éliego i Nikolety w swoich miejscach pracy z powodu obecności religii lub jej braku w sferze publicznej?
10. Gdzie według Ciebie leży granica między *neutralnością światopoglądową państwa* a *zachowaniem otwartości wobec religii*?
11. Nikoleta pisze, że tylko 4% uczniów rezygnuje z lekcji religii, choć formalnie mogą. Co może zniechęcać uczniów do takiej decyzji?
12. Élie mówi, że rozmowa o religii z nowo poznaną osobą we Francji jest „czymś rzadkim”. Uzasadnij dlaczego.
13. Czy większym problemem jest doświadczanie religijnych świąt i/lub symboli (kiedy jest się wyznawcą innej religii lub ateistą) czy przymus ukrywania własnej tożsamości religijnej? Uzasadnij dlaczego.
14. Wolisz model, w którym religia jest widoczna i obecna w szkole, czy taki, gdzie jest całkowicie oddzielona od edukacji? Uzasadnij dlaczego.
15. Czy znasz sytuacje z własnej szkoły, w których religia (lub jej brak) wpływała na atmosferę, decyzje nauczycieli lub uczniów?
16. Czy religia w szkole może sprzyjać integracji uczniów, czy raczej prowadzi do wykluczenia niektórych grup? Uzasadnij dlaczego.

ZAŁĄCZNIK NR. 5. KARTY PRACY

KARTA PRACY - DEBATA DELIBERATYWNA - RUNDA 1 (do dwukrotnego powielenia)

Runda 1 – Religia w szkole: widoczność i praktyki (Źródła 4 i 5)

Propozycja: Po drugim pytaniu uczestnicy zamieniają się miejscami z osobami reprezentującymi przeciwną perspektywę.

Cel: Zrozumienie, jak różne modele obecności/nieobecności religii w szkole wpływają na codzienne życie uczniów.

1. Jakie są główne różnice w podejściu do religii w szkołach we Francji i w Grecji?
2. Jakie plusy i minusy widzicie w tym, że religia jest widoczna w szkole lub całkowicie z niej usunięta?
3. Jak można by połączyć elementy obu modeli tak, aby szkoła była przyjazna dla wszystkich?

NOTATKI:

KARTA PRACY - DEBATA DELIBERATYWNA - RUNDA 2 (do dwukrotnego powielenia)
Runda 2 – Wolność i przymus w praktykach religijnych (Źródła 4, 5 i 6)

Propozycja: Po pierwszym pytaniu jedna osoba z każdej strony przechodzi do drugiej grupy, by przedstawić nowe argumenty.

Cel: Analiza, gdzie zaczyna się przymus, a gdzie kończy dobrowolność.

1. Czy poranna modlitwa lub zakaz symboli religijnych to dla uczniów większa swoboda czy większe ograniczenie?
2. Jak presja środowiskowa (np. trudność rezygnacji z lekcji religii w Grecji) różni się od presji wynikającej z przepisów (np. zakaz hidżabu we Francji)?
3. Jak zapewnić, żeby każdy uczeń mógł decydować o swojej praktyce religijnej bez strachu przed oceną lub wykluczeniem?

NOTATKI:

KARTA PRACY - DEBATA DELIBERATYWNA - RUNDA 3 (do dwukrotnego powielenia)
Runda 3 – Neutralność państwa a równe traktowanie (Źródła 4, 5 i 7)

Propozycja: Przed trzecim pytaniem każdy ma 30 sekund na wskazanie argumentu, który usłyszał od „przeciwnej” strony i uważa za ważny.

Cel: Zrozumienie, jak zasada neutralności może zarówno chronić, jak i ograniczać.

1. Jak laïcité wpływa na życie szkolne i sportowe?
2. Czy zakaz hidżabu w sporcie można pogodzić z prawem do wolności religii? Jak?
3. Jakie kryteria powinno spełniać prawo, aby było naprawdę neutralne światopoglądowo?

NOTATKI:

KARTA PRACY - DEBATA DELIBERATYWNA - RUNDA 4 (do dwukrotnego powielenia)
Runda 4 – Religia i tożsamość narodowa (Źródła 5 i 6)

Propozycja: Po drugim pytaniu role zostają zamienione losowo — uczniowie muszą kontynuować argumentację z nowej perspektywy.

Cel: Refleksja nad tym, jak połączenie religii i narodowej symboliki wpływa na jedność i integrację.

1. Dlaczego religia jest w Grecji elementem tożsamości narodowej?
2. Jak wspólne obchody świąt mogą łączyć, a jak mogą wykluczać?
3. Jak można zachować tradycję religijną w przestrzeni publicznej, nie wykluczając mniejszości?

NOTATKI:

KARTA PRACY - DEBATA DELIBERATYWNA - RUNDA 5 (do dwukrotnego powielenia)
Runda 5 – Szukanie wspólnego modelu (podsumowanie)

Propozycja: Po drugim pytaniu grupy łączą się, aby wspólnie wypracować jedną propozycję „modelu kompromisowego”.

Cel: Stworzenie propozycji modelu, który odpowiadałby potrzebom różnorodnego społeczeństwa.

1. Jakie elementy obu modeli warto by zachować?
2. Jak w szkole zapewnić poszanowanie dla różnych wyznań i światopoglądów?
3. Jakie trzy zasady powinny obowiązywać w państwie, aby zapewnić równowagę między tradycją a neutralnością?

NOTATKI:

ZAŁĄCZNIK NR. 6 MODEL ODPOWIEDZI DO

- ĆWICZENIA 1., 2., 3. ORAZ PRZEBIEGU DEBATY DELIBERATYWNEJ

Uwaga: model zawiera przykładowe odpowiedzi. Stanowi próbę przedstawienia różnych perspektyw, jednak nie wyczerpuje wszystkich stanowisk, jakie można zająć w debacie.

RUNDA 1 – RELIGIA W SZKOLE: WIDOCZNOŚĆ I PRAKTYKI (Źródła 4 i 5)

Pytanie 1: Jakie są główne różnice w podejściu do religii w szkołach we Francji i w Grecji?

Francja – uczeń: W mojej szkole od początku uczą nas, że religia to sprawa prywatna. Nie ma symboli, świątecznych dekoracji ani lekcji religii. Czasem żałuję, bo lubię atmosferę świąt, ale wiem, że chodzi o to, żeby nikt się nie czuł wykluczony.

Francja – rodzic: Cenię to, że moje dziecko nie jest narażone na presję, by przyjmować konkretne przekonania. Ale przyznam, że czasem mam wrażenie, że system jest zbyt restrykcyjny, zupełnie jakby bał się każdej oznaki religii.

Francja – nauczyciel: Zasada *laïcité* i przepisy wymagają ode mnie pilnowania, żeby żadna wiara nie była widoczna w szkole. To daje poczucie równości, ale bywa trudne, gdy uczniowie chcą wyrazić swoją tożsamość.

Grecja – uczeń: U nas poranna modlitwa i lekcje religii to codzienność. W grudniu dekorujemy klasy, a na Boże Narodzenie śpiewamy kolędy. Dla mnie to część szkolnego klimatu.

Grecja – rodzic: Uważam, że szkoła powinna przekazywać tradycje. Dzięki temu dzieci czują więź z krajem i historią. Wiem, że dla niektórych może to być trudne, ale to element naszej kultury.

Grecja – nauczyciel: W naszej szkole religia jest obecna w programie i przestrzeni. Staram się, by była to okazja do rozmowy o wartościach, ale zdaję sobie sprawę, że nie wszyscy czują się wtedy komfortowo.

Pytanie 2: Jakie plusy i minusy widzicie w tym, że religia jest widoczna w szkole lub całkowicie z niej usunięta?

Francja – uczeń: Plus jest taki, że wszyscy traktowani są tak samo i nikt nie jest „inny” z powodu wiary. Minus – czasem mam wrażenie, że brakuje nam okazji do bycia razem.

Francja – rodzic: Widzę spójność w przekazie o równości, ale brakuje mi ciepła tradycji. Moje dziecko zna święta tylko z domu, a w szkole to temat, którego się nie porusza.

Francja – nauczyciel: Usunięcie religii z przestrzeni szkolnej zmniejsza ryzyko konfliktów, ale też odbiera możliwość edukacji o różnorodności religijnej w praktyce.

Grecja – uczeń: Lubię święta w szkole, bo można się fajnie zintegrować. Ale myślę, że dla osób z innych religii może to być dziwne albo krępujące.

Grecja – rodzic: Widoczna religia w szkole wzmacnia poczucie wspólnoty, ale może nieświadomie odsuwać tych, którzy wierzą inaczej lub są niewierzący.

Grecja – nauczyciel: Obecność religii daje mi szansę na rozmowy o wartościach, ale wymaga też dużej wrażliwości, by nie narzucać przekonań. Wiem, że niektórzy nauczyciele ujawniają swoje stanowiska, czasem w zbyt bezpośredni sposób.

Pytanie 3: Jak można by połączyć elementy obu modeli tak, aby szkoła była przyjazna dla wszystkich?

Francja – uczeń: Może moglibyśmy obchodzić święta różnych religii jako okazję do poznania kultur, bez praktyk religijnych, tylko w formie wydarzeń edukacyjnych.

Francja – rodzic: Można utrzymać neutralność, ale wprowadzić więcej zajęć o tradycjach religijnych, aby dzieci rozumiały, skąd się biorą różne zwyczaje związane z religią.

Francja – nauczyciel: Wyobrażam sobie dni tematyczne, gdzie uczniowie prezentują swoje tradycje, a szkoła pozostaje neutralna, bo daje miejsce wszystkim.

Grecja – uczeń: Chciałbym, żeby w naszej szkole była możliwość wyboru – kto chce, bierze udział w modlitwie, kto nie chce, nie bierze. I żeby łatwiej było zrezygnować z lekcji religii, jeśli ktoś nie chce uczestniczyć.

Grecja – rodzic: Można zachować tradycje, ale też organizować wydarzenia pokazujące inne religie i światopoglądy. Wiem, że nie wszyscy rodzice podzielają takie stanowisko.

Grecja – nauczyciel: Widzę sens w tym, by zachować uroczystości, ale dać uczniom przestrzeń do decyzji i wprowadzić elementy edukacji o różnorodności.

RUNDA 2 – WOLNOŚĆ I PRZYMUS W PRAKTYKACH RELIGIJNYCH (Źródła 4, 5 i 6)

Pytanie 1: Czy poranna modlitwa lub zakaz symboli religijnych to dla uczniów większa swoboda czy większe ograniczenie?

Francja – uczeń: Dla mnie zakaz symboli religijnych jest trochę jak obowiązek bycia „neutralnym”, nawet jeśli to nie jest moja neutralność. Rozumiem, że ma to chronić równość, ale czasem czuję, że niektórym zabrania wyrażania swoich wartości.

Francja – rodzic: Myślę, że to kwestia perspektywy – dla mojego dziecka brak symboli oznacza brak presji i porównań. Ale wiem, że dla innych to może być odbierane jako przymus i ograniczenie wolności osobistej.

Francja – nauczyciel: Z perspektywy nauczyciela zakaz ma chronić wszystkich uczniów przed wykluczeniem. Jednak w praktyce widzę, że niektórzy odbierają go jako zmuszanie do ukrywania swojej tożsamości.

Grecja – uczeń: Poranna modlitwa to dla mnie normalny początek dnia, ale chłopak z mojej klasy, który w niej nie uczestniczy, mówi, że czuje się wtedy dziwnie. Nie wiem, czy można powiedzieć, że obowiązuje wolność wyznania lub braku wyznania.

Grecja – rodzic: Dla mnie modlitwa w szkole to utrzymanie tradycji. Ale przyznaję, że jeśli jest obowiązkowa, to dla części uczniów może być formą nacisku. Niby można zrezygnować, ale podobno jest to trudne.

Grecja – nauczyciel: Modlitwa codzienna daje poczucie wspólnoty, ale wiem, że nie dla wszystkich jest to komfortowe. W praktyce to wymaga dużej wrażliwości, żeby nikogo nie stygmatyzować.

Pytanie 2: Jak presja środowiskowa (np. trudność rezygnacji z lekcji religii w Grecji) różni się od presji wynikającej z przepisów (np. zakaz hidżabu we Francji)?

Francja – uczeń: U nas presja wynika z zasad – jeśli założysz symbol religijny, złamiesz prawo szkolne. To nie jest wskazówka, że masz nie nosić tylko zakaz.

Francja – rodzic: W przypadku mojego dziecka chodzi o jasny przepis, który działa w każdej szkole publicznej. W Grecji wydaje się, że to raczej otoczenie wywiera nacisk, a nie formalny zakaz.

Francja – nauczyciel: W systemie francuskim jest mało miejsca na negocjacje – reguła jest wpisana w prawo. W Grecji problemem jest raczej to, że prawo coś dopuszcza, ale środowisko utrudnia skorzystanie z tej możliwości.

Grecja – uczeń: U nas formalnie można zrezygnować z lekcji religii, ale to trudne i czasochłonne. Zdarzają się spojrzenia lub komentarze innych, jakbyś robił coś złego. To zależy od środowiska.

Grecja – rodzic: W moim odczuciu presja środowiska jest trudniejsza, bo jest mniej widoczna i trudniej ją zmienić. W przypadku przepisów przynajmniej wiadomo, jakie są zasady.

Grecja – nauczyciel: W Grecji teoretyczna możliwość rezygnacji istnieje, ale rzadko jest wykorzystywana. Presja wynika z tradycji i przekonania, że „tak powinno być”, a nie z twardego prawa.

Pytanie 3: Jak zapewnić, żeby każdy uczeń mógł decydować o swojej praktyce religijnej bez strachu przed oceną lub wykluczeniem?

Francja – uczeń: Można by stworzyć więcej okazji do rozmowy o tym, czym dla nas jest wiara, żeby ludzie lepiej się rozumieli. Może wtedy zakazy nie byłyby odbierane tak osobiście.

Francja – rodzic: Myślę, że trzeba edukować o różnych religiach i światopoglądach, ale w sposób neutralny. Wtedy uczniowie będą rozumieli, z czego wynika różnorodność i czemu służą zasady w szkole.

Francja – nauczyciel: Najważniejsze to wypracować kulturę wzajemnego szacunku, w której neutralność państwa nie jest równoznaczna z traktowaniem religii/wyznania jako tabu.

Grecja – uczeń: Dla mnie ważne byłoby, żeby modlitwa była dobrowolna, a nauczyciele to jasno mówili. Wtedy każdy czułby się swobodniej.

Grecja – rodzic: Warto, by szkoły jasno mówiły, że rezygnacja z lekcji religii to prawo, a nie coś złego. To powinno być traktowane normalnie.

Grecja – nauczyciel: Można stworzyć alternatywne zajęcia dla tych, którzy nie uczestniczą w lekcjach religii, i dbać, by nie czuli się wtedy wykluczeni.

RUNDA 3 – NEUTRALNOŚĆ PAŃSTWA A RÓWNE TRAKTOWANIE (Źródła 4, 5 i 7)

Pytanie 1: Jak *laïcité* wpływa na życie szkolne i sportowe?

Francja – uczeń: W szkole nie mogę nosić symboli religijnych, a w drużynie koszykarskiej koleżanka musiała zrezygnować z hidżabu. Dla jednych to poczucie równości, dla drugih dyskryminacja.

Francja – rodzic: Cenię, że szkoła i sport są neutralne, ale kiedy widzę dziewczyny odsuwane od zawodów, zastanawiam się, czy to naprawdę równość i czy nie przeceniamy znaczenia symboli.

Francja – nauczyciel: Zasada *laïcité* jasno określa granice – ma chronić wszystkich. W praktyce jednak bywa, że zamiast integrować, powoduje wykluczenie, zwłaszcza w sporcie.

Ale znam osoby, które będą bronić zakazu symboli religijnych w sporcie twierdząc, że to wyraz poparcia dla emancypacji kobiet.

Grecja – uczeń: U nas nie ma tak ścisłych zasad – w sporcie czy w szkole można mieć symbole religijne. Dla mnie to normalne, ale wiem, że we Francji patrzy się na to inaczej.

Grecja – rodzic: W Grecji obecność religii w przestrzeni publicznej jest naturalna. Zastanawiam się, czy francuski model nie jest zbyt surowy dla ludzi, którzy chcą łączyć wiarę z codziennym życiem.

Grecja – nauczyciel: *Laïcité* to ciekawy pomysł, ale trudno mi sobie wyobrazić, żeby u nas obowiązywał w tak rygorystycznej formie. Mogłoby to być odebrane jako atak na tradycję.

Pytanie 2: Czy zakaz noszenia hidżabu w sporcie lub w szkole jest bardziej wyrazem neutralności, czy dyskryminacji?

Francja – uczeń: Jeśli ktoś rezygnuje z pasji sportowej tylko z powodu zakazu noszenia chusty, to dla mnie wygląda jak dyskryminacja.

Francja – rodzic: W teorii to neutralność – zasady są równe dla wszystkich. Ale jeśli skutkiem jest to, że ktoś nie uczestniczy w zajęciach lub w sporcie, to należy to przemyśleć.

Francja – nauczyciel: Prawo ma chronić przed faworyzowaniem religii, ale efektem ubocznym może być wykluczenie. Warto pytać, czy środek jest adekwatny do celu.

Grecja – uczeń: Wydaje mi się dziwne, żeby ktoś nie mógł uprawiać sportu przez ubiór, który niczemu nie przeszkadza. To bardziej wygląda na ograniczenie niż neutralność.

Grecja – rodzic: Uważam, że jeśli ktoś decyduje się na strój z powodów religijnych, a nie szkodzi to innym, to zakaz jest zbędny.

Grecja – nauczyciel: Z mojej perspektywy neutralność polega na tym, że każdy może być sobą. Zakaz hidżabu temu przeczy.

Pytanie 3: Jakie kryteria powinno spełniać prawo, aby było naprawdę neutralne światopoglądowo?

Francja – uczeń: Powinno działać tak samo dla wszystkich, ale też nie zmuszać nikogo do rezygnowania z tego, kim jest.

Francja – rodzic: Prawo neutralne powinno chronić wolność wyznania i brak wyznania w równym stopniu. Musi też brać pod uwagę skutki, a nie tylko intencje. Powinno rozumieć złożoność sytuacji dnia codziennego, zwłaszcza prawo dotyczące edukacji i działania szkół.

Francja – nauczyciel: Neutralność wymaga, by przepisy były proste, przejrzyste i stosowane jednakowo. Ale równie ważne jest, by nie wykluczały żadnej grupy.

Grecja – uczeń: Dla mnie neutralne prawo to takie, które nikogo nie zmusza ani nie ogranicza, tylko daje wybór.

Grecja – rodzic: Powinno zostawiać przestrzeń na tradycję, ale też szanować różnorodność.

Grecja – nauczyciel: Neutralność to równe traktowanie wszystkich przekonań – państwo nie powinno oceniać, które są „lepsze” czy „gorsze”.

RUNDA 4 – RELIGIA I TOŻSAMOŚĆ NARODOWA (Źródła 5 i 6)

Pytanie 1: Dlaczego religia jest w Grecji elementem tożsamości narodowej?

Francja – uczeń: Wiem, że w Grecji religia i historia są mocno połączone. U nas to trudne do zrozumienia, bo od dawna staramy się je oddzielać.

Francja – rodzic: Wydaje mi się, że to wynika z historii walki o niepodległość i roli prawosławia w kulturze. We Francji takie powiązanie jest dziś rzadkością.

Francja – nauczyciel: Tożsamość narodowa w Grecji jest spleciona z religią – widać to w szkołach, świątach i symbolice państwowej.

Grecja – uczeń: Prawosławie było ważne w naszej historii, zwłaszcza w trudnych czasach. Dlatego dla wielu jest częścią tego, kim jesteśmy jako naród.

Grecja – rodzic: Uważam, że bez religii trudno zrozumieć naszą kulturę i tradycję. To naturalne, że jest częścią edukacji.

Grecja – nauczyciel: W naszej historii religia była schronieniem i symbolem jedności. Nic dziwnego, że przetrwała w narodowej tożsamości.

Pytanie 2: Jak wspólne obchody świąt mogą łączyć, a jak mogą wykluczać?

Francja – uczeń: Świąta mogą być fajne, bo ludzie robią coś wspólnie poza samym uczeniem się. Ale jeśli dotyczą tylko jednej religii, inni mogą czuć się obco.

Francja – rodzic: Wspólne świąta budują więzi, ale tylko wtedy, gdy są otwarte na wszystkich. Inaczej mogą być sygnałem, że ktoś musi się dostosować lub zrezygnować.

Francja – nauczyciel: Mogą uczyć tolerancji i kultury, ale też, jeśli nie są inkluzywne, wzmacniają podziały.

Grecja – uczeń: Dla mnie świąta w szkole są ok, ale są osoby, które tego dnia celowo nie przychodzą do szkoły. Niektórzy pewnie bez powodu, ale są tacy, którzy nie chcą brać udziału w obchodach świąt.

Grecja – rodzic: Świąta jednoczą, ale trzeba zapytać, czy nie są przymusem dla tych, którzy nie podzielają tej tradycji.

Grecja – nauczyciel: Ważne jest, by świąta były okazją do spotkania, a nie testem lojalności wobec większości. Musimy zapytać, czego chcemy uczyć - konformizmu czy życia zgodnie z własnymi wartościami? Czy chcemy przymusowej (fałszywej/powierzchownej) asymilacji czy rzeczywistej integracji?

Pytanie 3: Jak można zachować tradycję religijną w przestrzeni publicznej, nie wykluczając mniejszości?

Francja – uczeń: Można prezentować różne tradycje obok siebie, tak by każdy czuł, że jest częścią. Ale łatwiej to powiedzieć niż zrobić.

Francja – rodzic: Warto organizować wydarzenia, które pokazują różnorodność – wtedy nikt nie jest „gościem” we własnym kraju.

Francja – nauczyciel: Można zachować symbole, ale w kontekście edukacyjnym.

Grecja – uczeń: Tradycje można zachować, ale dać wybór, czy ktoś w nich uczestniczy.

Grecja – rodzic: Trzeba podkreślać, że uczestnictwo jest zaproszeniem, a nie obowiązkiem.

Grecja – nauczyciel: Dobrze jest pokazywać tradycję jako część historii i kultury, ale otwartą na dialog z innymi.

RUNDA 5 – SZUKANIE WSPÓLNEGO MODELU (podsumowanie)

Pytanie 1: Jakie elementy obu modeli warto by zachować?

Francja – uczeń: Z modelu francuskiego – równe traktowanie i brak presji. Z greckiego – wspólne obchodzenie świąt.

Francja – rodzic: Cenię neutralność francuską i ciepło greckiej tradycji. Zastanawiam się, jak je połączyć w praktyce.

Francja – nauczyciel: Warto zachować jasne zasady neutralności i otwartość na różne kultury szczególnie w szkołach tak wielokulturowych jak francuskie.

Grecja – uczeń: Podoba mi się swoboda w wyrażaniu wiary w Grecji i brak przymusu we Francji.

Grecja – rodzic: Zachowałbym możliwość świętowania i wolność wyboru.

Grecja – nauczyciel: Tradycję można łączyć z neutralnością, choć to może wzbudzić u nas opór - tak jak zakazy budzą opór we Francji.

Pytanie 2: Jak w szkole zapewnić poszanowanie dla różnych wyznań i światopoglądów?

Francja – uczeń: Powinno być więcej lekcji o religiach i kulturach, żebyśmy się rozumieli.

Francja – rodzic: Zasady szacunku dla wszystkich powinny być stworzone tak, aby nie było poczucia faworyzowania lub dyskryminowania niektórych.

Francja – nauczyciel: Należy stworzyć przestrzeń do rozmów o wierze, bez oceniania stanowisk.

Grecja – uczeń: Powinno być tak, że każdy ma autentyczny wybór decydowania o uczestnictwie w praktykach religijnych.

Grecja – rodzic: Powinno się uczyć dzieci o różnorodności i szacunku.

Grecja – nauczyciel: Dobrym pomysłem byłoby organizowanie wspólnych projektów przez uczniów z różnych wyznań.

ZAŁĄCZNIK NR 7. DODATKOWE ĆWICZENIA/ZAGADNIENIA

Źródło 8.

Festiwal Świąteł w International School of London – święto jedności w różnorodności

International School of London (ISL), położona w zachodnim Londynie, to placówka, w której uczą się dzieci z ponad 60 krajów, reprezentujące wiele języków, kultur i wyznań: chrześcijaństwo, islam, judaizm, hinduizm, buddyzm, a także światopoglądy świeckie.

Nazwa festiwalu nie jest przypadkowa – światło pojawia się w wielu tradycjach świątecznych na całym świecie, od chanukowych świec, przez lampki Diwali, świece adwentowe i bożonarodzeniowe, po lampiony chińskiego Nowego Roku. W każdej z tych kultur światło symbolizuje nadzieję, początek nowego etapu i zwycięstwo światła (dobra) nad ciemnością (złem). ISL świadomie wybrała ten motyw, aby stworzyć wspólny język świętowania, które integruje zamiast podkreślać różnice.

Tegoroczny festiwal wypełniły występy przygotowane przez uczniów: akrobacje, recytacje poezji w językach ojczystych, muzyczne recitale oraz monologi inspirowane filmem The Polar Express. Widzowie mogli zobaczyć zarówno indywidualne talenty, jak i projekty grupowe, w których łączyły się różne tradycje.

W wydarzenie aktywnie włączyli się również rodzice – wspierając organizację, uczestnicząc w warsztatach oraz prezentując elementy swoich kultur. Obecni byli także lokalni mieszkańcy, którzy dzięki festiwalowi mogli poznać atmosferę międzynarodowej szkoły.

Dyrekcja podkreśla, że motywacją do organizowania Festiwalu Świąteł jest chęć stworzenia przestrzeni, w której różnorodność jest wartością, a uczniowie uczą się otwartości, empatii i współpracy. To nie tylko święto, ale także lekcja dialogu międzykulturowego w duchu wspólnego zaangażowania.

Tekst własny na podstawie:

https://www.isllondon.org/news-post/~board/news-posts/post/festival-of-lights-celebrating-our-global-community?utm_source=chatgpt.com [dostęp: 20.07.2025]

Ćwiczenie dodatkowe 1. (20 min)

1. Jak sądzisz, jakie były powody zorganizowania takiego święta?
2. Jakie wartości podkreśla szkoła, organizując ten festiwal?
3. W jaki sposób symbol światła łączy różne tradycje?
4. Jakie elementy festiwalu pokazują, że jest on wydarzeniem inkluzywnym?

Ćwiczenie dodatkowe 2. (20 min)

→ Metoda: Drabina skutków

→ Cel ćwiczenia:

- Zrozumienie, jak różne modele podejścia państwa i społeczeństwa do religii (tabuizacja, wymuszona asymilacja, rzeczywista integracja) przekładają się na skutki w skali krótkoterminowej i długoterminowej.
- Rozwijanie myślenia przyczynowo-skutkowego.
- Umiejętność argumentowania wyborów i przewidywania konsekwencji działań.

→ Przebieg:

- Wprowadzenie (2 min)

Nauczyciel przypomina trzy modele:

- **Tabuizacja religii** – unikanie rozmów o religii w przestrzeni publicznej, wykluczanie symboli religijnych z instytucji publicznych.
- **Wymuszona asymilacja** – oczekiwanie, że mniejszości przyjmują zwyczaje i wartości dominującej kultury, ograniczanie odmiennych praktyk.
- **Rzeczywista integracja** – aktywne tworzenie warunków, w których różne grupy mogą zachować tożsamość, a jednocześnie uczestniczyć w życiu wspólnoty.
- Praca w grupach (10 min)
- Klasa dzieli się na trzy grupy – każda pracuje nad jednym modelem.
- Każda grupa otrzymuje dużą kartkę A3 z narysowaną „drabiną” (3–4 szczeble) lub rysuje ją samodzielnie.
- Zadanie do wykonania: zapisać na szczeblach konsekwencje danego modelu w kolejnych perspektywach czasowych:
- Szczebel 1 (dół drabiny) – Bezpośrednie działania/Co dzieje się „od razu” po wprowadzeniu modelu? (Np. nowe przepisy, zmiany w regulaminach szkół, decyzje administracyjne, działania mediów)
- Szczebel 2 (środek) – Skutki krótkoterminowe/ Jak w ciągu kilku miesięcy zmieniają się relacje w klasie, w szkole, w społeczności? (Np. reakcje uczniów i rodziców, wzrost lub spadek napięć, zmiana frekwencji w wydarzeniach szkolnych)
- Szczebel 3 (góra) – Skutki długoterminowe/ Jakie zmiany mogą zajść w ciągu kilku lat? (Np. wzrost/spadek polaryzacji, zmiany w poziomie zaufania do instytucji, integracja lub izolacja grup)

→ Przykład (dla nauczyciela):

Model: Tabuizacja religii

Dół: Wprowadzenie zakazu noszenia symboli religijnych w szkołach.

Środek: Krótkotrwale zmniejszenie widocznych różnic kulturowych, ale też poczucie wykluczenia czy bycia dyskryminowanym wśród niektórych uczniów.

Góra: Możliwe utrwalenie podziałów, mniejsze zrozumienie dla różnorodności w przyszłości.

→ Prezentacja i porównanie (8 min)

- Każda grupa prezentuje swoją drabinę (ok. 2 min na grupę).
- Nauczyciel zapisuje wnioski na tablicy.

→ Dyskusja końcowa:

- Który model wydaje się najlepiej sprzyjać zmniejszaniu napięć społecznych?
- Czy któryś model jest szczególnie trudny do wprowadzenia w praktyce?

- Propozycja: Po prezentacjach nauczyciel może zaproponować ćwiczenie zamiany perspektywy – grupy zamieniają się drabinami i próbują dopisać dodatkowe skutki, o których pierwsza grupa nie pomyślała.

Ćwiczenie dodatkowe 3. (20 min)

Skład wyznaniowy a relacje państwo–religia/instytucja wyznaniowa (Francja i Grecja)

→ Cel ćwiczenia:

- Zrozumienie, w jaki sposób struktura wyznaniowa społeczeństwa wpływa na model relacji z religią/instytucjami wyznaniowymi.
- Analiza danych i łączenie ich z kontekstem historyczno-kulturowym oraz wybranym modelem państwa.

→ Przebieg:

- Uczniowie ponownie analizują tabele pokazujące skład wyznaniowy Francji i Grecji (źródła 1). (3 min)
- Nauczyciel tłumaczy, w jaki sposób doświadczenia historyczne takie jak np. rewolucja francuska w XVIII w. czy powstanie z 1821 roku i włączenie się Grecji do II wojny światowej w 1940 roku wiążą się z koncepcją *laïcité* lub prawosławiem. (5 min)
- Scenariusz zmiany (12 min)
 - Uczniowie pracują w parach: wyobrażają sobie, że w jednym z krajów następuje znaczna zmiana w składzie wyznaniowym (np. wzrost liczby osób niewierzących lub członków mniejszości religijnej).
 - Ich zadanie: opisać, jak mogłoby to wpłynąć na relacje państwo–religia w sferze edukacji.
 - Prezentacja ustna w formie krótkiej prognozy.

ZAŁĄCZNIK NR. 8 DODATKOWA BIBLIOGRAFIA:

Islam czy islamizm? [w:] Biblioteka CEO

<https://biblioteka.ceo.org.pl/ii-12-islamiz-czy-islamizm-scenariusz-lekcji-do-przedmiotu-hit/>

Co mają wspólnego biblijny Abraham, Dekalog dialogu i lotnisko Heathrow?
Biblioteka CEO

<https://biblioteka.ceo.org.pl/i-13-scenariusz-lekcji-co-maja-wspolnego-biblijny-abraham-dekalog-dialogu-i-lotnisko-heathrow-do-przedmiotu-hit/>

Kontrowersyjne pytanie tygodnika TIME [w:] Biblioteka CEO

<https://biblioteka.ceo.org.pl/i-9-kontrowersyjne-pytanie-tygodnika-time/>

Rokhaya Diallo, *What has 20 years of banning headscarves done for France?* [w:] *The Guardian* (12 kwietnia 2024)

https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/apr/12/ban-headscarves-france-secularism-exclusion-intolerance?utm_source=chatgpt.com